

Verlag 4e bijeenkomst Landelijk Platform Sociale Veranderkunde (LPSV)

Zwolle, 22 februari 2024

Aanwezig: Anneke van de Pavert, Antoon Duijnker, IJsbrand van der Krieken, Marloes Verhoeven, Liesbeth Toet, André Ponger, Suzanne Bunnik, Marcel van Kalmthout, Gerard Donkers en Nelly Labrie (verslag).

1. Mededelingen en ontwikkelingen in verandertrajecten

Op 12 januari j.l. hebben we de casus van Antoon *Vangen hoge bomen veel wind* besproken. Antoon kijkt terug op deze bespreking en zegt dat hij in de coaching nu preciezer werkt aan vraagverheldering en daarbij onder meer vraagt naar wat de drijfveren zijn. Een vraag als *Waarom doen jullie dit?* Ook zegt Antoon dat hij nu meer vragen stelt over de context: *Wie doen er mee, wie doen er niet mee?* Er ontstaat dan meer oog voor de context. Dergelijke vragen stelde hij eerder niet zo duidelijk om afstand te bewaren ten opzichte van degene die hij begeleidt. Antoon zoekt daar nu meer een evenwicht in.

Binnen de intervisiegroep van coaches waaraan Antoon deelneemt bestaat vooral aandacht voor de interactie tussen de een en de andere (coach-cliënt) en minder aandacht voor de systeemcontext en voor de vraag naar 'waartoe'. Ook in deze groep heeft Antoon deze aandachtspunten ingebracht.

Over de andere voorheen besproken verandertrajecten zijn momenteel geen mededelingen of ontwikkelingen te melden.

2. Stedelijke verduurzaming in praktijk

Correspondentie tussen Frits Raaphorst en Gerard Donkers

De correspondentie tussen Frits en Gerard begon naar aanleiding van het verschijnen van het boek *Naar een leefbare aarde, verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief* (2021) dat Gerard had geschreven in 2021. Frits Raaphorst had het boek aangeschaft en schreef een mailtje naar Gerard als de auteur. Daarna ontwikkelde zich een correspondentie tussen lezer en auteur. Na ruim een jaar met elkaar te hebben gecorrespondeerd, maakten Frits en Gerard een afspraak om elkaar in Utrecht live te ontmoeten.

Gerard: Het gesprek was een voortzetting van deze mailwisseling. Frits vertelde dat mensen vaak beweren dat ze zo begaan zijn met het milieu, maar ondertussen is bijvoorbeeld het aantal vliegvluchten alleen maar toegenomen in plaats van afgenomen. Mooie woorden dus, maar weinig daden. En zo had hij nog veel meer voorbeelden. Hij geloofde er niet meer in, dat mensen echt zo begaan zijn met het milieu. Hij kon er niet meer van slapen en raakte er ovespannen van, zo zei hij. Dat verhaal van Frits kende ik uit onze correspondentie en ik kon het ook onderschrijven. Na ongeveer drie kwartier vroeg ik hem hoe het kon dat hij hier wakker van ligt en ovespannen van raakt en ik er helemaal niet wakker van lig, terwijl ik hetzelfde vind. Dat verschil in beleving werd het thema waarover we verder met elkaar spraken. Maar Frits bleef maar kritiek leveren en steeds maar foeteren op het gedrag van de mensen en van politici. Op een gegeven ogenblik flapte ik eruit, wat lomp van mijn kant uit maar ik meende het echt: Frits, je komt op mij, en ik denk ook op anderen, over als een drammer. Je hebt helemaal gelijk in wat je zegt, maar mensen houden er ook andere

perspectieven op na dan wat jij vindt. Jij bent in verduurzaming geschoold, maar veel mensen zijn niet zo ingevoerd in dit thema. Er zijn honderd-en-een redenen waardoor mensen er anders naar kunnen kijken en daar moet je je op afstemmen als je iets bij hen wilt veranderen. Zo werd het thema 'afstemmen'. Hij zei dat hij dat niet meer kon. Toen ik zei dat hij overkwam als een drammer, werd hij stil, keek me aan met een klein lachje in z'n ogen en zei: Ja, ik ben geïsoleerd geraakt. Ik heb geen echt contact meer met mensen. Frits werd heel rustig. Hij had ineens ook aandacht voor mij. We hadden ineens contact. Hij begreep wat er bij zou moeten veranderen en zei: Gerard, ik denk dat ik dat op mijn leeftijd niet meer kan leren.

Frits was zo begaan met de inhoud van wat er zou moeten gebeuren op het gebied van verduurzaming, dat hij over dat hele proces van samenwerken zegt: Dat proces van samenwerken is ballast! Dat zijn omwegen. Door van onderop te werken aan verduurzaming, redden we de aarde niet. Daar lag tussen ons een punt van discussie. Dat verschilpunt was ook al in de correspondentie naar voren gekomen. Nu gingen we in ons gesprek door op het belang van zorg voor jezelf naast het belang van zorg voor de omgeving. We haalden er allerlei filosofen bij die hierover hebben geschreven. We zijn teruggegaan naar de oude Grieken en naar de Franse filosoof Michel Foucault. Frits werd helemaal rustig en zei op het laatst van ons gesprek: Gerard, ik ga weer door met het lezen van je boek. Toen is de correspondentie ook weer doorgegaan.

Bij de eerste bijeenkomst van de Platformgroep op 13 oktober 2023 was Frits aanwezig en bracht hij zijn casus over Stedelijke verduurzaming in. Na die bijeenkomst is hij opnieuw ngeklapt en schreef hij die ontroerende brief als afscheid van het platform.

Gerard: Als mede-inbrenger van deze casus over verduurzaming wil ik kort reageren op de schriftelijke reacties van jullie op deze correspondentie.

Wat mij trof in de reactie van *Marloes* was de opmerking dat het verbinding blijven maken tussen Frits en mij gebeurde *dankzij* de meningsverschillen die we met elkaar hadden. Ik vond het woordje 'dankzij' zo interessant. Dankzij die meningsverschillen is de verbinding tot stand gekomen tussen ons. En dan gaat het om het thema 'positief omgaan met diversiteit, met verschillen en tegenstellingen'. Dat is in mijn ogen een basisthema van sociale veranderkunde. Het belangrijkste dat ik zelf aan dat gesprek met Frits heb overgehouden, is de confrontatie van mij ten opzichte van de opstelling van Frits. Mijn confrontatie was scherp. Ik heb letterlijk gezegd: "Ik vind jou een drammer", maar ik zei dat op een zodanige manier die vanuit mij gezien heel liefdevol was. Ik had het gevoel dat ik een goed contact met hem had, want ik ben het heel erg eens met zijn zorg voor het milieu en deel het belang waarvoor hij staat. Maar ik had ook mijn zorg voor hem. Dat iemand er zo aan onderdoor moet gaan. Hij heeft zoveel voor het milieu betekend en gedaan. Hij behoorde tot de eerste voorvechters voor duurzame energie en windmolenparken. Zonder die positieve betrokkenheid die ik bij hem voelde had ik die confrontatie nooit aangedurfd en zou ik die confrontatie ook niet zijn aangegaan. Die voorwaarde van persoonlijke betrokkenheid hoorde echt bij die confrontatie. Het is in mijn ogen de derde weg om uit het bipolaire denken tussen goed en kwaad te blijven. Dat heb ik in deze casus ervaren. Je kunt mensen veroordelen omdat ze toch steeds maar blijven vliegen, maar je moet oppassen met denken in termen van schuld, dat wil zeggen of-of denken in termen van goed en slecht. Dat werd ook een thema in ons gesprek.

Op de schriftelijke reactie van *IJsbrand* heb ik twee opmerkingen. Allereerst geef je aan dat Frits en ik dezelfde opvatting over waarheid zouden hebben. Daarbij wil ik aantekenen dat er op dit punt juist ook een belangrijk verschilpunt was tussen hem en mij. Frits vindt dat wetenschappelijke uitspraken in de internationale rapporten van gerenommeerde wetenschappers objectieve waarheid bezitten en dus het laatste woord moeten hebben als het gaat om klimaatverandering, biodiversiteit en chemische verontreiniging van het milieu. Die waarheid staat voor hem vast, dat is objectieve kennis. Voor mij heeft de wetenschap nooit het laatste woord. Dat past niet in een transdisciplinaire, discipline-overstijgende, benadering van sociale verandering. Over dat 'waarheidsbegrip lag dus een verschil van mening tussen Frits en mij. Vanuit een constructieve visie op wetenschap geldt uiteindelijk slechts een waarheidsbegrip dat verwijst naar intersubjectieve geldigheid van uitspraken. *Anneke*: Maar politici kunnen dat intersubjectieve waarheidsbegrip ook misbruiken, zoals bijvoorbeeld in Amerika gebeurt. Daar is een president gekozen die de noodzaak tot verduurzaming ontkende en nog steeds ontkent.

Gerard: Natuurlijk vertolkt de wetenschap een belangrijke waarde, ook al spreek je van een 'intersubjectieve geldigheid' van haar uitspraken op basis van wetenschappelijk onderzoek. Maar bij een transdisciplinaire veranderbenadering overstijgt je de wetenschappelijke disciplines en hebben alle belanghebbende actoren een vinger in de pap te brokkelen bij het aanpakken van het vraagstuk.

André: Dan leg je een verbinding tussen disciplines en hun waarheden.

Gerard: In het onderzoek hebben we het niet alleen over wetenschappelijke disciplines, maar ook over werkveldgeoriënteerde disciplines. Er zijn veel meer disciplines die iets over verduurzaming kunnen zeggen dan alleen de natuurwetenschappelijke disciplines.

Nelly: Ik zie daarbij ook een parrallel in de gezondheidszorg. Je weet dat iets wel of niet gezond voor je is, maar om jezelf te veranderen, om bijvoorbeeld niet meer te roken, gelden ook psychologische en sociale inzichten.

Gerard: Sociale verandering bekijken we vanuit een transdisciplinaire visie, omdat het realiseren van mooie doelen en plannen vaak stuk loopt in de uitvoering ervan waar meer perspectieven aan de orde zijn.

Marloes: Het gaat dan niet om de laatste woorden van de wetenschap, maar om de context.

Gerard: Precies en dat is een andere manier van denken. Daar liepen Frits en ik dus tegen aan. Voor hem is de natuurwetenschap de waarheid.

Liesbeth: Hij wil rechte stappen zetten. Jij zegt: er zijn heel veel zijpadjes waar je ook mee te maken hebt, dus context.

Marloes: Of andere grote waarheden.

Liesbeth: Het doet niets af aan de waarheid over het klimaat. Ze komen er ook steeds achter dat de klimaatverandering al veel verder is gevorderd dan uit eerder onderzoek was gebleken.

Nelly: Of in sommige opzichten minder ver, ook dat is een ontwikkeling.

Gerard: Inhoudelijk deelde ik de zorg met Frits over het klimaat. Het verschil ligt in het feit dat Frits de natuurwetenschap het laatste woord geeft.

IJsbrand: Dat bedoelde ik ook met 'jullie delen dezelfde waarheid' over dat wat er bij het klimaat aan de orde is, jullie hebben hetzelfde engagement. Maar de houding van hoe hij ermee omgaat en hoe jij ermee omgaat is anders. Je zegt dat het niet objectief is, maar ik hoor je ook zeggen dat klimaat wel een ding is en daar ga je ook niet vanaf. Jullie delen dat.

Liesbeth: Ja, maar de benaderingswijze is anders.

Gerard: Het gaat om het verschil in de 'visie op waarheid'. In het boek 'Grondbeginselen van veranderen' komen uit de analyses van de 14 publicaties verschillende visies op waarheid naar voren. Een van de dingen die uiteindelijk het verschil maakte is, dat er in het sociaal constructionistische denken uiteindelijk een soort realisme moet worden ingebouwd. De onderzoeksgroep spreekt van een *referentierealisme*. Zo probeert zij de verbinding te leggen tussen object- en subjectdenken. Wetenschappelijke uitspraken die intersubjectief geldig zijn, verwijzen naar een objectwerkelijkheid. Ze refereren aan de realiteit van de klimaatverandering en hoe het daarmee staat. Terwijl je enerzijds deze realiteit erkent, blijft de wetenschappelijk waarheid van die uitspraak uiteindelijk slechts intersubjectief geldig. De objectieve waarheid zullen we nooit kennen.

Gerard: Ijsbrand, je schrijft verder in je reactie op de correspondentie, dat ik niet zou niet aangeven wat ik heb geleerd. Wat ik wel aangeef is, dat ik ontroerd was door de brief, dat ik soms ook teleurgesteld was en ben, dat ik schrok van de implicaties van mijn benadering in het boek, van het feit dat dat mensen depressief kan maken, daar had ik niet aan gedacht. Ik spreek ook van mijn verwondering dat Frits ervan wakker ligt en ik niet. Ben ik dan zo gespleten? Ik vroeg me dus af wat de waarde is van het schrijven van een boek over dit thema. Ik heb dus wel degelijk wat geleerd van deze confrontatie met Frits. En dat geldt niet alleen inhoudelijk voor wat betreft de benadering van verduurzamen die het beste zou kunnen werken. Maar het contact met Frits heeft mij ook tot denken aangezet over de implicaties van de wijze waarop je iets in een boek beschrijft. Die positieve houding in het boek komt niet precies overeen met datgene wat ik persoonlijk ervaar. Ik ben eerder minder hoopvol en positief geworden na mijn studie over de leefbaarheid van de aarde. Maar mijn positieve houding heeft er mee te maken dat ik geen andere weg zie dan dat je positief moet proberen te blijven met wat we eraan kunnen veranderen. Dat ligt in de lijn van het thema veranderen: in al onze naïviteit blijven we bezig met wat we wel kunnen oplossen en die positieve houding moeten we ook volhouden. Dat is wat ik ervan geleerd heb.

Antoon: Zit dat ook in je opmerking "Dat moeten we ook doen"? Dat dat het domein verlaat van de wetenschap, dat als je het geloof verliest, dat dat een soort drijvende kracht wordt? Ik zit te denken, wat leren we hier nou van: Dat moeten we ook doen.

Nelly: Het zit ook in het begrip 'hoop'.

Gerard: Bij het bestuderen van de internationale rapporten probeerde ik steeds te zoeken naar wat zijn verandermogelijkheden? Wat kunnen we beïnvloeden en ik realiseer me achteraf dat dat eigenlijk een en al positiviteit is. Je bent steeds met die positieve beweging bezig, maar eigenlijk ben je in je gevoel ook de tegenovergestelde richting aan het ontwikkelen. Ik ben over verduurzaming niet hoopvoller geworden.

Suzanne: Maar je blijft wel zoeken naar mogelijkheden waar je nog wel kunt bijsturen.

Nelly: Dat is ook een vorm van hoop, handelen naar hoop.

Gerard: Ik denk dat je je niet meer bezig kunt houden met veranderkunde als je niet meer in veranderen gelooft. Dat maakt ook dat Frits stopte met deze groep. Hij heeft de hoop verloren.

Suzanne: En dat is wel een duidelijk verschil tussen de benadering van jullie tweeën.

Gerard: Ik vond het een interessante vraag voor mezelf: Waarom lig ik er niet wakker van?

Nelly: Daarmee verandert hij dus ook: Het stilstaan en niet meer doorgaan is ook een verandering. Dat doet ook wat. Of daar hoop in zit? Misschien eerder wanhoop.

Gerard: Over de schriftelijke reactie van *André* op de correspondentie heb ik drie opmerkingen. Allereerst stel jij de vraag waarom het rapport over stedelijke verduurzaming dat Frits schreef in de la van de gemeente verdween. Was er wel een goede afstemming met de gemeente? Dat vind ik een belangrijke vraag. Verder wijs je op de grenzenstellende dialoog als mogelijkheid om uit de polarisatie te blijven. En dan vraag je je af of die "grote jongens" dat dan ook niet moeten doen. Mijn vraag aan jou zou zijn: Moet je daar dan eerst op wachten dat zij dat doen?

Tenslotte geef je aan dat het thema 'scheiden *en* verbinden' een centraal kenmerk is van een integrale benadering en een meervoudige visie. Je schrijft dat je dit thema in het boek niet kunt vinden. Welnu, dat thema wordt besproken in paragraaf 5.3 van het boek. Het verwijst naar het oxymoron-denken. Zo zegt Bruno Latour dat we niet meer moeten denken in de tegenstelling tussen cultuur en natuur, maar moeten spreken van 'cultuurnatuur'. In het oxymoron-denken worden tegenstellingen bij elkaar gebracht, zodat er nieuwe betekenissen komen die de samenhang tussen de tegenpolen benadrukken. Het boek staat daar bol van: bindend studieadvies, praktijktheorie, grenzenstellende dialoog. Dat oxymoron-denken is geen temporale dialectiek, zoals bij Hegel en Marx: These, antithese, synthese, zo ontwikkelt zich de cultuur, volgens Hegel. Oxymoron-denken verwijst naar een *gelijktijdige dialectiek*.

André: Ik blijf even hangen bij dat Frits niet meer verder wil. Betekent dat dan dat Frits zich te veel identificeert met het onderwerp en totaal leegloopt en geen distantie meer heeft, wat jij dus wel hebt?

Gerard: Ja, het heeft iets te maken met jouw werk: het opbouwwerk.

André: Ja, hou maar op!

Gerard: Hij ziet daar de zin niet van in. Dat vindt hij omwegen. Dat proces duurt allemaal veel te lang. Als we eerst alle mensen mee willen krijgen gaan we naar de verdommenis.

André: Als je je zo identificeert, dan krijg je zo'n reactie van "Dit is de waarheid en het werkt niet".

Nelly: Dat is eenzijdigheid.

Gerard: Dan word je een drammer, ook in het persoonlijk leven.

Anneke: Als je geen contact meer hebt met anderen.

Gerard: Het gaat over inhoud en proces. Daar kwamen we niet helemaal uit. Ik zei hem dat ik de indruk had dat hij heel erg op de inhoud zit, op datgene *wat* hij wil bereiken. Dat is heel goed, maar als je mensen mee wilt krijgen dan horen daar omwegen bij. Omwege-arbeid behoort tot de essentie van samenwerken aan verandering. Je kunt zeggen: dat duurt allemaal te lang. En misschien duurt dat ook allemaal te lang. Maar zo loop je ook vast.

Suzanne: Je zou ook kunnen zeggen dat zijn kennis van veranderprocessen eigenlijk te beperkt is. Dat hij wel een inhoudelijke lijn voor ogen heeft, maar niet *hoe* je dat moet doen, of wat je er wel of niet van kunt verwachten.

Nelly: Wel technisch waarschijnlijk, maar niet sociaal.

Suzanne: Feitelijk hoe dat werkt in de praktijk en dat dat nooit een rechtlijnig proces is.

Gerard: Dat vond ik een belangrijk leerpunt. We hebben het heel abstract over het onderscheid tussen inhoud en proces, maar we moeten niet vervallen in te inhoudsgericht, maar ook niet in een te procesgericht denken. Het gaat om verbinding tussen die twee. Zo kwamen we in onze correspondentie ook steeds terug op, zoals Frits aangaf, de noodzaak van top-down-beleid. Maar Frits koppelde dat helemaal los van een bottom up beweging van burgers die in een democratie ook recht van spreken hebben.

Nelly: Je moet sowieso de menselijke factor in de gaten houden en hen niet opzij willen schuiven.

Gerard: We moeten meer in samenhang leren denken in plaats van in tegenstellingen.

Antoon: Is dat je conclusie?

Gerard: Dat kwam in de correspondentie steeds meer naar voren. Niet dat hij het daar niet mee eens was. Maar als je de samenhang tussen proces en inhoud en de samenhang tussen top-down en bottom up werken niet meer wilt zien en dat allemaal van elkaar gaat loskoppelen, dan loop je vast. Het samenhang-denken is uitermate praktisch.

Liesbeth: Maar ook heel ingewikkeld.

Gerard: Over de schriftelijke reactie van *Antoon* heb ik twee opmerkingen. Allereerst vond ik het opvallend en interessant dat je met name relaties ziet tussen deze casus en de methodologische grondthema's 6, 7 en 8. Verder vind ik het benoemen van de 'directe ontmoeting' als interventie interessant. Ik had mezelf ook de vraag gesteld: Wat is het effect van het verschil tussen virtueel communiceren via de computer en het directe contact met de ander. Wat is het effect van dat verschil tussen virtueel en direct contact op de communicatie over het onderwerp? Ik merkte dat de communicatie opeens een heel andere kleur kreeg op het moment dat we direct persoonlijk contact kregen. De hele persoon telt opeens mee. Het wordt aan de ene kant veel ingewikkelder en tegelijkertijd kwamen er ook andere perspectieven. Mij lijkt het effect van het verschil tussen virtueel en direct contact een belangrijke en actuele vraag voor de sociale veranderkunde. Wat is de invloed van de directe ontmoeting, bijvoorbeeld ook in het onderwijs en de politiek, als veranderkundige interventie?

Gerard: Over de schriftelijke reactie van *Nelly* wil ik nog opmerken dat je verwijst naar het waarheidsbegrip, als je stelt: "De dokter heeft gesproken" en dat trek ik niet in twijfel.

Nelly: Dat komt neer op waar we het net over hadden: Objectief kan het waar zijn, maar dan begint het eigenlijk pas. Het is eerder het begin, het eerste woord en niet het laatste woord.

Gerard: Verder schrijf je: 'Politiek beleid baseren we op de publieke opinie (stemmen)'. Ik heb behoefte dit aan te vullen met: 'die beperking tot stemmen is in een democratische structuur juist ook een probleem'. De basis van democratie zou naar mijn inzicht ook moeten liggen in een grenzenstellende dialoog met de burger'.

Gerard: Wat mij ten slotte opvalt is dat Frits en ik onze eigen praktijktheorieën hebben. Zo heeft iedereen bepaalde theorieën, verklaringen of oplossingen voor situaties en die zijn verschillend. Er zijn niet alleen wetenschappelijke theorieën. Theorieën kunnen ook gaan over onze eigen persoonlijkheid en over allerlei vraagstukken en oplossingen. Het gaat dan om de vraag hoe zijn die wetenschappelijke theorieën afgestemd op onze eigen theorieën en omgekeerd? Belangrijk is dan dat we ons afvragen wat onze eigen theorie is, bijvoorbeeld over verduurzamen. We hebben allemaal impliciet of expliciet verklaringen en oplossingen.

André: Zijn dat dan theorieën of zijn dat meer ervaringen?

Gerard: Dat is de vraag. Ik zou theorie dan ook inderdaad tussen aanhalingstekens zetten, want we hebben de neiging om theorie te zien als door wetenschappelijk onderzoek tot stand gekomen geheel van inzichten.

Suzanne: Volgens mij heeft een theorie iets verklarends in zich, wat een ervaring nog niet heeft. Op het moment dat je vanuit die ervaring gaat bedenken dat het zo in elkaar zit, dan heb je een soort theorie.

Marloes: Theorie moet toch ook getoetst worden? Je kunt niet zomaar zeggen dat iets een theorie is?

Suzanne: Dan heb je het over een wetenschappelijke theorie.

André: Je hoort natuurlijk wel eens "Mijn theorie over dit is....".

Gerard: De vraag is of je zelf ook niet bezig bent je veronderstelligen te toetsen. Waarom heb jij bijvoorbeeld last van je maag? Dat ben je aan het onderzoeken en daarbij gebruik je mogelijk wetenschappelijk onderzochte theorieën. Maar een wetenschappelijke theorie gaat nooit over een individueel geval. Je moet altijd een toegevoegde theorie ontwikkelen over je eigen situatie en dat afstemmen op of confronteren met wat de dokter zegt. Zo kun je erover denken.

Liesbeth: Maar dan denk ik ook aan 'wappies' die theorieën hebben waar ze heilig in geloven. Deze mensen zijn ook overtuigd van hun theorie.

Suzanne: Het is een verklaringsmodel. Als het goed is ga je kijken wat daar van waar is. Maar het begint er wel altijd mee dat je jezelf een vraag stelt, denk ik.

Liesbeth: Maar dat je wel betrouwbare bronnen gebruikt en dat zijn wetenschappelijke bronnen.

Nelly: Maar wat is betrouwbaar, daar kan discussie over bestaan.

Gerard: In mijn geval was ik, toen ik aan de studie over duurzaamheid begon, daar heel sceptisch over. Ik geloofde niet alles. Ik ben daarin tijdens mijn studie daarin echt veranderd. Dan ga je de confrontatie aan met jezelf. Aanvankelijk relativeerde ik, maar ik werd erin meegenomen. Als er internationaal duizenden wetenschappers die kritisch naar elkaar zijn heel precies aangeven wat er aan de hand is, dan kun je wel cynisch doen, maar je hebt geen poot om op te staan. Dat ervaaarde ik op een gegeven moment. Daarom kon ik wel begrijpen dat Frits teleurgesteld is over de mensheid.

Nelly: Maar de wetenschap is ook nog niet uitontwikkeld. Wat nu de 'objectieve waarheid' is, kan over een aantal jaren weer net even anders liggen.

Gerard: Je moet toch altijd een klepje openhouden.

Antoon: Ik denk nog aan de opmerking: "Het begint toch altijd met een vraag die je jezelf stelt". Dat staat voor mij in tegenstelling tot jouw opmerking; "Voordat ik aan deze studie begon was ik behoorlijk sceptisch". Ik denk dat het niet altijd begint met een vraag, maar dat het begint met een gevoel ergens over, een emotie, een opvatting. Als je een beetje kwaliteit ontwikkelt in je denken, dan bein je met jezelf de vraag te stellen: Klopt mijn aanname? We worden heel makkelijk op situaties betrokken vanuit het eerste gevoel dat je erover hebt. Met een beetje pech, handel je naar die werkelijkheid, of krijg je allerlei informatie en verdring je wat niet past en haal je naar je toe wat jou wel past, waardoor je je eigen werkelijkheid creëert. Of je begint jezelf fundamentele vragen te stellen en je komt steeds verder af van het primaire gevoel en je komt uiteindelijk tot een oordeel gebaseerd op een brede wetenschappelijke studie.

Nelly: Maar ik denk dat dat heen en weer gaat.

Suzanne: Ik denk dat meningen ook vaak heel impliciet zijn. Dat mensen zich niet bewust zijn van de vragen die ze zichzelf voortdurend stellen. Daarom zei ik dat het begint met een vraag. Die kan heel impliciet zijn.

Nelly: Het kan zich ook als een mening voordoen. Dat mensen hun mening aan de ander toetsen, impliciet.

Suzanne: Zeker.

Gerard: Wij beginnen met het stellen van een vraag. In de Kring Andragologie ging het over de vraag wie er een notitie wilde maken over duurzaamheid, omdat men het graag tot een

speerpunt wilde maken van de Kring Andragologie. Toen heb ik mijn vinger opgestoken. Niet alleen vanuit het thema duurzaamheid, maar juist vanuit de vraag wat wij als sociaal verandekundigen met dit thema kunnen. Wat kunnen wij vanuit de Kring Andragologie daarin betekenen voor de samenleving? Dat vond ik een boeiende vraag. Dat was voor mij het motief waardoor ik begon met mijn studie. Mijn vraag was dus niet alleen de duurzaamheidsvraag, want daar was ik aanvankelijk wat cynisch over.

Suzanne: Als je ergens cynisch over bent is er van binnen kennelijk ook iets gebeurd.

Gerard: Ik vond het voor mezelf wel interessant om te kijken hoever ik door kon gaan met relativeren in deze kwestie. Ik vind zelf dat ik vaak te ver doorga met alles te relativeren.

Anneke: Het was een gevoel van nieuwsgierigheid?

Gerard: Ja en ook wel leuk vinden om de confrontatie aan te gaan. Ik houd ook wel van ondergraven, om even tegendraads te gaan. Maar langzamerhand ontdekte ik dat wij als andragologen alleen maar iets kunnen betekenen voor de samenleving als wij een derde weg bewandelen en niet als wij alleen maar bezig zijn met dat is goed en dat is verkeerd. Wij moeten proberen een proces op gang te brengen, samen met de mensen. Daar liep Frits tegenaan.

Antoon: Hij was de ondergraver van jouw boek.

Gerard: Ja, ik vind het leuk wanneer mensen vanuit een echte betrokkenheid met je communiceren.

Antoon: Wat jou raakt is niet zozeer dat hij je ondergraaft, maar wat jou raakt is het zichzelf kwijtraken.

Gerard: Ja, in de ontmoeting was ik daar het meest van onder de indruk.

Antoon: Frits verliest zichzelf in dat verhaal.

Gerard: En Frits is zo belangrijk voor dat thema, daar sta ik ook voor, ik vind het heel belangrijk wat hij doet en dat ook vasthoudt.

Anneke: Ik vind dit wel een interessante vraag: Hoe komt het dat mensen vastlopen op zulke essentiële thema's? Het is ook een psychologisch iets. Ik heb eens een collega gehad die zo ondersteboven was door 9/11 in Amerika, dat hij daardoor psychiatrisch opgenomen moest worden en daarna naar een verzorgingstehuis, omdat hij de werkelijkheid niet meer aankon.

Gerard: Ik vind het interessant dat je die vraag stelt, maar ik heb hem niet gesteld. Ik ben verder niet op de persoonlijke kant van Frits ingegaan, want daar had ik geen toegang toe. Ik hield het slechts bij wat hij zelf zei. Dat hij niet meer kon slapen, er niet meer tegen kon, daar ging ik vanuit. Dan bleef ik de koppeling met het thema behouden. Ik ben niet in de hulpverleningsgroeve terechtgekomen. Dat vond ik ook niet aan de orde. Dat zou ik een valkuil hebben gevonden. Ik denk dat ik dit dan ook niet met hem tot stand had gebracht, dan had ik mezelf erboven geplaatst.

Suzanne: Ja, dan wordt het een soort ongelijkwaardigheid. Maar er zit wel een sleutel in. Je zei eerder 'blijf uit het bipolair denken' en dat Frits wel een bipolair denker is, dat hij niet erg verbindend denkt en het zichzelf misschien wel heel erg moeilijk maakt.

Gerard: Ja, er gebeurde iets heel moois: zijn feitelijke reactie was dat hij stil en helemaal rustig werd. Daarna kregen we een prachtig gesprek.

André: Je zei iets superpersoonlijks.

Gerard: Ja, als jij iemand een drammer noemt...

Marcel: Dat is het mooie van een ontmoeting: 'ont-moeten', zijn die je bent, dat kun je niet schriftelijk bereiken, maar juist in een live aanwezig zijn. Je doet een appèl op elkaar om tot een samenspraak te komen. Je hebt misschien ervaren dat dat even mogelijk was. Dat er momenten waren dat jullie elkaar konden raken, of dat je elkaar zag in elkaars strijd. Wat ik

zo mooi vind: Frits heeft zijn visie, door zijn werk en het hele probleem. Ook de social worker heeft ontdekt dat we niet zonder een 'eco-denken' kunnen en dat we dit ook in ons werkterrein moeten betrekken. Dat gaat op een andere manier als in die praktijk van Frits. Ik denk dat jullie daar een verbinding kunnen maken. Frits was moe, ook fysiek. Hij zag het niet meer zitten, ook door de opmerking over de strijd in Israël, waarna hij zei: Ik kan het niet meer aan. Het kan zijn dat je op een bepaald moment fysiek en geestelijk zegt: Het wordt me te veel. Ik denk dat hij in dit boek aanknopingspunten zag, maar het niet kon verbinden met elkaar. Dat is het mooie van het begrip 'oxymoron'. Oxymoron is voor mij ontstaan, omdat wij met de taal dingen zijn gaan benoemen. Door dingen te benoemen ontstaat er scheiding. Maar het is ergens in de werkelijkheid een vloeiend geheel. Wat een oxymoron probeert te bewerkstelligen is het benoemen van de tegenstellingen en dat je deze ook weer bij elkaar moet brengen. Dat is een continu gebeuren: Als je dag zegt, weet je ook dat je nacht bedoelt. Zo heeft Frits zijn werkelijkheid benoemd, maar kon nog geen aanknopingspunten vinden, terwijl het werk van Gerard in dit boek de bedoeling heeft om bij de praktijk te komen. Dat is bij Frits niet helemaal gelukt. Zo heb ik dat begrepen. Hij geeft dat ook aan: Zo komen we er niet.

Gerard: Maar er zit ruimte in wat hij zei. Dat heb ik wel begrepen, dat heb ik hem ook benoemd.

Marcel: Waarom is hij eigenlijk gaan afhaken? Was dat meer fysiek of zag hij het niet meer zitten? Daar heb ik mijn twijfel bij gehouden bij het lezen.

Gerard: Hij kon er niet meer van slapen. "Dat steeds weer positieve zoeken van jou, daar kan ik niet meer tegen, ik geloof er niet meer in". Zo beklagde hij zich over meer. We doen gewoon niet wat er gebeuren moet, willen wij het klimaat redden. We moeten veel verder gaan. Hij loopt daarin vast.

Marloes: Hij maakt er zelfs een gewetenskwestie van. Veranderen is voor hem aanpakken, doen en er niet over denken. Wat wij hier doen is denken, theoretiseren. Dat botst met zijn geweten. Hij wil doen, met zijn handen in de klei en niet meer praten en denken. Hij ziet dat niet als *veranderen*.

Gerard: Inderdaad, dat is losgekoppeld. Frits koppelt dat los. Hij spreekt over het gedrag van mensen dat niet deugt. Ik begrijp die noodzaak van de confrontatie tussen wat mensen aan mooie idealen hebben en hun gedrag goed. Maar daar moet je wel iets voor doen, als je dat bespreekbaar wilt krijgen en er verandering in wilt brengen en niet alleen maar zeggen wat er allemaal moet gebeuren. Je moet mensen daarin proberen mee te nemen.

Antoon: Zijn interventie is top-down, de breekijzer theorie.

Anneke: Nu ze in Den Haag aan het formeren zijn, word je daar niet hoopvol van.

Nelly: Dat is ook een complicerende factor.

Marcel: Als het gaat over 'domme mensen'. Het is het werk van de social worker om juist die categorie erbij te betrekken op een bepaalde manier, zodat ze gemotiveerd raken dat duurzaamheid een zinvolle bezigheid is. Hoe kun je dat realiseren?

André: Het is niet alleen de vraag rond domme mensen, je moet juist de slimme mensen naar de domme laten luisteren. Dat is ook kapitaal.

Nelly: Dat wordt ook juist weer als elitair weggewuifd.

Suzanne: Bovendien denk ik dat er helemaal niet zo'n groot onderscheid is tussen hoe domme en slimme mensen omgaan met deze werkelijkheid.

Gerard: Ik heb me ook verontschuldigd voor die term 'domme mensen'. Maar impliciet sprak Frits over mensen die er geen verstand van hebben. Die noemde ik voor het gemak maar even "domme mensen" in de zin van het wel of niet beschikken over de kennis.

Suzanne: Het gaat opnieuw heel erg aan het proces voorbij. Het kennis hebben is maar een van de factoren die nodig zijn om verandering tot stand te brengen.

Nelly: Ja, en om welke kennis gaat het.

Gerard: Veranderen ziet hij, zoals jij zei Marloes, feitelijk in het gedrag, zoals dat we minder vliegen. Dat wil hij zien.

Marloes: Eigenlijk gaat het ook over de balans tussen zorg voor jezelf en de ander. Jij zei dat het juist het bipolaire denken is, waardoor hij eraan onder doorging. Ik vroeg me af of het oxymoron-denken, het derde weg-denken, ook niet een vorm van zelfzorg is?

Nelly: Dat vind ik gevoelsmatig wel een mooie conclusie.

Gerard: Ik vind het wel een mooie uitspraak, maar hoe zou je dat uitleggen?

Marloes: Dat het niet of/of is, want dan geloof je in één waarheid, maar juist het en/en, dan heb je meer om je aan vast te houden misschien?

Nelly: Je neemt je eigen ontwikkeling ook mee, als je en/en denkt?

Marloes: Meer hoop?

Antoon: De hoop komt dan uit het verbinden van die polen.

Marloes: Dat is de vraag.

Antoon: Natuurkundig wel hè? Het verbinden van polen geeft energie.

Gerard: Je verbindt jezelf dan. Als je het onderscheid maakt tussen natuur en mens, dan ontkoppel je die twee in principe al. Terwijl je kunt zeggen: Mens *is* natuur, de natuur *is* mens.

Nelly: Het heeft ook te maken met 'Je verhouden tot'. Zoals het voorbeeld van een medische ingreep, dan zie je dat een mens ontkoppeld met zijn lijf bezig is. Daarna komt het verwerkingsproces op gang en kom je weer tot leven. Dan moet je altijd die koppeling maken, dat je meer bent dan je lijf. Zo ook in je denken als het over duurzaamheid gaat. Je zit in een samenleving die niet duurzaam ontwikkelt en daar moet je je toe verhouden. Ook dat moet je bij elkaar brengen, dat is voor je zelfzorg nodig.

Gerard: Zo kwam het taalfiguur 'oxymoron' naar boven. Het is een stijlfiguur. Dat was een aha Erlebnis, het boek staat vol met tegenpolen die we met elkaar verbinden. Is dat een vorm van zelfzorg?

Suzanne: Als je alleen op een pool zit, dan staat het stil, terwijl als je je verbindt met tegenstellingen, dan gaat het weer stromen. Dat is ook een vorm van zelfzorg, denk ik.

Nelly: Het is een soort 'toestaan'.

Marcel: In mijn studie in de jaren '60 /'70 werd de tegenstelling cultuur en natuur heel sterk benadrukt als tegenstelling. Ik werd een keer geraakt door de toespraak van een indiaan uit Seattle, waarbij hij de natuur, mens, dieren en planten als een grote eenheid zag. Dat vind ik een mooie benadering. Ineens vielen een heleboel dingen op hun plek. De tegenstelling tussen cultuur en natuur is handig, als je aan cultuur wilt doen en dat extra wilt benadrukken. De Waal heeft ons ermee geconfronteerd dat chimpansees heel dicht bij ons staan, dichter bij dan we eigenlijk zouden willen. Dat het schisma tussen cultuur en natuur een construct is die niet klopt eigenlijk, want dat is vloeiend. Dan komt het respect voor dieren vanzelf om de hoek kijken. Dan kun je niet meer met dieren omgaan, zoals wij doen. Dat kan niet, maar toch doen we het, want de economie moet ook doorgaan. Maar die toespraak opende mij de ogen dat die tegenstelling niet klopt. Dat is ook zo'n oxymoron, waarbij het gaat vloeien. De werkelijkheid wordt dan beter hanteerbaar.

Gerard: Als stijlfiguur is het bedoeld als het creëren van nieuwe betekenissen van bestaande verschijnselen en niet meer dan dat. Door tegenstellingen bij elkaar te halen. Dat we ook in

de wetenschap eigenlijk geen beter woord hebben. Het gaat bij een oxymoron om de samenhang. Latour heeft het over cultuurnatuur, hij weigert dat uit elkaar te halen.

Nelly: Dat is met het begrip zelfzorg ook zo. Dat kan misschien op zich ook een oxymoron zijn, want zorg is doorgaans voor een ander zorgen. Ik moet meteen aan het begrip 'moederen' denken.

Antoon: Het is zo passend en energetisch, dat vind ik er zo leuk aan. Het gaat niet om het gelijk, maar het gaat om het inzicht dat het biedt, dat zorgt voor beweging. Er is energie nodig om iets tot stand te brengen. Het verhaal van Frits is dat hij de energie er niet voor heeft. Hij brengt het niet meer op om energie vrij te maken om zich te verdiepen in de mogelijkheid voor zo'n verbinding. Is het hebben van een soort energetische bron überhaupt een niet benoemd grondbeginsel? Dat je dat bipolaire verlaat en daarmee aan zelfzorg doet, daarmee energie vrijmaakt en daarmee een mogelijke volgende stap kunt zetten, waar de polen tot stilstand blijven.

Marloes: Dan gaat er iets bewegen.

3. Moeders onder de vaders en andere verzorgers

Casus van Marloes Verhoeven

Marloes: Deze casus gaat niet zozeer over de handelingspraktijk van het moederen zelf, maar meer over het formuleren van een onderzoek. Er speelt hier allereerst een begripdilemma. Ik had eerst een titel die meer verwees naar de handelingspraktijk, maar ik kwam er niet uit. Ik vroeg me af: Waar loop ik op dit moment tegenaan? Toen kwam ik bij dat begripdilemma over 'moederen'. Het begrip 'moeder' heeft voor mij heel veel associaties. Het heeft een jaar geduurd vanaf dat het zaadje was gepland. Ik identificeer mezelf niet met dat begrip 'moeder'. Ik ben Marloes en ik ben moeder, zo dacht ik altijd. Inmiddels ben ik zover dat wanneer ik mezelf voorstel als moeder, het voor mezelf bijna voelt als een activistische daad. Tine van de Radboud Universiteit heeft eigenlijk het zaadje bij mij geplant. We doen dit allebei in onze vrije tijd. Dus het gaat heel traag. En het is een breed begrip. Je kunt op zoveel aspecten inzoomen en daar zit de vraag: Ga ik aanhaken en ga ik een begin maken hierin? Tot zover het waarom van de casus.

Wat betreft de methodiek: Ik wil dit in mijn eigen kunstpraktijk gaan onderzoeken met de thema's waar ik iets mee kan. Ik kan alleen maar kunst maken als ik er iets bij voel, er bezieling bij heb. Tine heeft een proefschrift geschreven over moederschap en moederen en hoe dat politiek is ingezet. Zij zit meer aan die kant en zij zal ook haar eigen vragen daarbinnen hebben. We zullen ieder onze eigen subvragen hebben en een meer algemene vraag. Ik ga zelf kunst maken en we willen samen dingen gaan doen, misschien met kunst moederschap verkennen. We zullen elkaar ook interviewen. Los van elkaar, doen we het samen met z'n tweeën en hopen uiteindelijk ook met groepen mensen samen te werken en het groter te trekken. Eigenlijk een combinatie van een op kunst gebaseerde methode en een kwalitatieve onderzoeksmethode met interviews, focusgroep en discussies. Dat moet allemaal nog vorm krijgen.

Het is niet zo dat we het begrip 'moederen' willen definiëren of fixeren, omdat we ook zien dat er juist zo'n variëteit is in moederen. Voor de een is het een witte opgeleide vrouw, voor de ander een zwarte vrouw in een achterstandswijk en is het een heel ander soort moederen. Er is onwijs veel variëteit. Mogelijk is dat hele begrip 'moederen' nu een

vertrekpunt en gaan we later over op een andere terminologie en krijgt het vanuit de subvragen een andere titel. Waar ik nu tegenaan loop is puur het begrip 'moederen' en ik wil heel graag met iedereen die de rol heeft van een ouder of het grootbrengen van een kind betrekken of op z'n minst interesseren. Het hoeven geen deelnemers te zijn aan het onderzoek. Het kunnen ook mensen zijn die geïnteresseerd zijn. Ergens heb ik het gevoel dat als ik blijf hangen op het moederbegrip dat ik dan alleen de vrouwen in de wereld aanspreek en verder niemand.

Nelly: Dan ook nog de vrouwen met kinderen.

Marloes: Ook nog met kinderen, ja precies en niet ook andere verzorgers. Dat is waar ik tegenaan loop. Een voorbeeld: Het thema binnen moederen waar ik me mogelijk mee bezig ga houden en waarmee je ook al een relatie kunt leggen naar het publieke domein: In het voorjaar had ik een hele grote foto van mijn moeder uitgeprint die zwanger was van mij. Die heb ik in repen geknipt en die ben ik gaan oprollen. Zo draag je een schaalpje. Zo kwam ik op het thema *dragen en gedragen worden*. Dat zou mogelijk een thema zijn binnen moederen, dat ik de komende tijd wil gaan verkennen. Dan gaat het over dragen en ook over in hoeverre *kun* je dragen? Gedragen worden, jezelf dragen en ook je laten dragen.

Ik moest ook denken aan mijn eigen organisatie: Word ik gedragen door de organisatie? Draag ik de organisatie?

Antoon: Ook verdragen?

Marloes: Verdragen zit er ook in of opoffering misschien.

Nelly: Dragen; een mooi fris woord.

(Diverse reacties op de vorm van het schaalpje: Wat een mooie vorm...heel mooi!)

Anneke: Ik was heel benieuwd wat daar nou uitkwam.

Marloes: Als je het hebt over kunstgerelateerd onderzoek, zit ik zelf meer in het schrijven en fotograferen en doe ik dit soort dingen helemaal niet. Maar dit was voor mij een manier om een ankerpunt te vinden binnen dat grote thema. Ik fotografeer ook en dan gaan we het hebben over die foto's. Die kunnen een begin zijn van een gesprek.

Nelly: Dat is dan wel meerdimensionale fotografie. Dat vind ik ook mooi.

Antoon: Ook zes slagen om de arm dat dit een begin is. Dat je uitgenodigd bent om iets te maken, maar dat het nog veel kanten uit kan.

Marloes geeft een reactie op de schriftelijke reacties

Op de reactie van *Ijsbrand* zegt Marloes:

Het is inderdaad een relationeel begrip. Ik vond het mooi dat je zei dat je daarbij niet in de eerste plaats denkt aan moeders. Dat is ook precies wat ik wil. Ik wil weg van mannelijkheid en vrouwelijkheid. We hebben het puur over de praktijk van het moederen, wat is dat. Dat is een praktijk die meer gebaseerd is op zorg. Inderdaad een liefdevolle houding, dat vond ik ook mooi.

Mijn zoontje werd twee weken geleden 's nachts wakker. Mijn man kon dat op dat moment niet hebben en zei: 'Jij hebt je eigen bed, dus jij hoort in je eigen bed'. Maar ik voelde dat hij echt heel verdrietig was en ik zei "Kom er maar bij". Dat zijn situaties die heel vaak voorkomen. Toen dacht ik: daar heb je die houding, dat is een soort van perspectief gebaseerd op zorg en niet op rechtvaardigheid. Ik ben dat heel vaak tegengekomen: het rechtvaardigheids perspectief en het zorgperspectief. In het en/en denken moet je het natuurlijk allebei hebben. Maar ik denk dat in de samenleving het rechtvaardigheids perspectief wordt toegepast dat meer gebaseerd is op feiten en veel

minder op het zorgperspectief. Dat is een aanname, een beleving. Je hebt het over die houding en dat vond ik mooi om te lezen. Voor mij is vaderen en moederen hetzelfde, of ouderen...

Nelly: Het is ook bemoederd worden. Je bent zelf ook kind van ouders. Dan kom je op het zorggebied en dat is ook weer heel breed.

Marloes: Bij deze methodische opzet wil ik niet te veel zoeken naar wetenschappelijkheid en bewijs, maar meer vanuit de onderlinge wens naar vrede en bezieling en uit de redelijkheid geformuleerd. Ja, dat sprak me aan. Juist als je kunst maakt, moet je die onderstroom laten spreken, dus dankjewel. Je moet uitdragen wat het moederschap voor de wereld betekent.

Op de reactie van *Gerard* zegt *Marloes*:

Dat was heel veel en bij heel veel maakte ik de opmerking: Dat weet ik nog niet. Dat zijn vragen die ik meeneem. Je schrijft dat er zich verschillende verandertrajecten tegelijkertijd afspelen op verschillende niveaus. Dat is ook waar het voor mij complex wordt. Ik denk ook in de relatie naar *Tine*: in hoeverre moederen wij in ons proces? Ik ben op een gegeven moment begonnen met het schrijven van brieven aan haar over mijn ervaringen van moederen als een radicale daad van zorg in deze digitale wereld waar je ook nog lange brieven aan elkaar schrijft. En zij schrijft terug. Mijn laatste brief is een handgeschreven brief en daar heb ik geen reactie op gehad. Betekent dat dat het een stap te ver is? Die brief schreef ik ook met het idee om het zorgzaam zijn door te trekken naar ons proces van onderzoek doen. Dit is wel waardoor het voor mij complex wordt, omdat er dan zoveel vragen tegelijkertijd spelen.

Gerard: Of het daardoor complexer wordt, is nog maar de vraag. Ik vind het wel interessant dat hier een correspondentie aan ten grondslag ligt.

Suzanne: En niet alleen dat, het is een onderdeel van het hele onderzoek.

Marloes: We zijn de afgelopen zes maanden wel met de correspondentie gestopt en het is de vraag of dat verder gaat.

Gerard: Dat verschillende niveaus tegelijkertijd plaatsvinden, daarmee bedoelde ik niet te zeggen dat je dat vooraf zou moeten thematiseren. Achteraf zul je merken dat deze veranderprocessen zich allemaal hebben afgespeeld. Zo heb ik ook achteraf gezien dat er zoveel was gebeurd in de correspondentie tussen *Frits* en mij. Op al die niveaus hebben zich veranderprocessen afgespeeld.

Marloes: Ik ben me daar wel van bewust, maar dat maakt het ook wel complex. Wat leren wij van elkaar? Zij vanuit haar methode en ik vanuit mijn methode. Dan moet ik weer terug naar de vraag welke waarde we nou eigenlijk willen realiseren.

Je vraagt wat de functie is van ons onderzoek? Daar ben ik ook nog over aan het nadenken. Ik denk het beschrijven van moederen en niet zozeer het verklaren of definiëren. Ook evalueren hoe mensen bepaalde waarden in het moederschap proberen te realiseren.

Gerard: Je geeft aan dat het een samenspel van deze functies is. Dat vond ik zelf heel ingewikkeld in mijn promotieonderzoek. Daar ging het over de vraag in welke functie ga je zitten: beschrijven, verklaren, oplossingen zoeken? Daar liep ik in vast omdat het noch het een noch het ander is. Het gebeurt allemaal tegelijkertijd. Als je moederen als een handelingspraktijk ziet, dan heeft het handelen van de betrokkenen een bepaalde referentiewaarde. Het is interessant om daarmee te starten. Zo ben ik ook begonnen met de vraag hoe maatschappelijk werkers in de praktijk werken en wat gebeurt daar helemaal van onderop gebeurt. Je kunt dan starten met de vraag: Wat versta jij onder moederen? Zo

vroeg ik aan de werkers: Volgens welke methodiek werk jij? Dan krijg je zo'n antwoord als: Dat weet ik niet, zeg jij het maar, dat zeiden de maatschappelijk werkers dan. Het is interessant om te zien welke aspecten mensen noemen. Meestal is dat op *meerdere waarden tegelijkertijd* gericht. De praktijk van het moederen zet je centraal, zeg je en vervolgens zeg je dat dat persoonlijk gericht is. Dat klinkt wel heel ideaal alsof al dat handelen op zorg zou zijn gericht.

Marloes: Ik vind 'zorg' in het Nederlands de lading nooit dekken. Het woord 'care' is veel beter. Maar wat dat dan is, dat weet ik nog niet. Ik heb daar wel ideeën over. Ik kan alleen maar onderzoeken wat het voor mij is en van daaruit komen tot mogelijk vragen aan anderen. Ik hoop de volgende keer echt een casus in te brengen.

Gerard: Maar ook je correspondentie met Tine kan heel leerzaam zijn.

Antoon: Ik heb lang in een klachtencommissie bij een voogdijraad gezeten en daar krijgt 'mothering' een heel andere lading dan ik in zo'n stuk aanvankelijk lees. Er zijn heel veel invalshoeken op dat begrip. Wat me ingewikkeld lijkt, is dat er heel veel wensdenken in mothering zit: Hoe ziet jouw werkelijkheid eruit en wat gebeurt er als je over mothering praat en hoeveel vertrouwen moet je opbouwen om ook die schaduwkant van mothering in kaart te krijgen?

Gerard: Dat zou ik dan naar het onderzoek vertalen in een soort van confrontatie tussen mooie waarden die je erop nahoudt over moederen en jouw feitelijke praktijk.

Marloes: Er is heel veel geschreven over het idee van de perfecte moeder. Maar dan hebben we het toch weer over de vrouw. Iemand noemde dat van nature moeder willen zijn, van nature er ook goed in zijn en er een bepaalde voldoening uit halen. Dat zit heel erg in dat begrip moeder, terwijl dat natuurlijk in de realiteit helemaal niet zo is, dat er juist heel veel frictie zijn.

Marcel: Wat mooi is in jouw verhaal is de sociologische invalshoek. Je neemt de positie aan van moeder. Aan die positie zitten rollen verbonden. De positie bekleden naar het verwachte gedrag, naar hoe je je moet gedragen volgens een bepaalde opvatting. Als je weet hoe je je moet gedragen, voldoe je vaak aan de eisen van de omgeving, van je eigen moeder of van anderen en dan ga je invullen. Het mooiste is dat je die rolverwachting bij moederschap op je eigen manier gaat invullen. Dat kan en dat is dan gekoppeld aan een bepaalde waarde. Je kunt ook persoonlijke waarden hebben over hoe je je moederschap gaat invullen. Soms wordt dat afgewezen. Maar dat is het leuke van een rolverwachting, die ligt niet vast. Je kunt het invullen volgens de normen die er zijn, maar je kunt ook zelf invulling geven. Vooral als er in de maatschappij veel veranderingen zijn, bijvoorbeeld als de man ook wil zorgen of die rol wil overnemen, dan krijg je frictie. Mannen vinden het tegenwoordig leuk om voor hun kind te zorgen. Vroeger was dat niet zo. Dan zie je dat die rolverwachting samen anders wordt ingevuld. Dat vind ik het mooie proces zoals je dat aangeeft. In mijn studie antropologie werd ik geconfronteerd met samenlevingen waarin de man de rol van de vrouw overneemt. Die zorgt voor de kinderen en de vrouw deed andere dingen. In die samenleving is dat gewoon. Het wordt verwacht dat de man de kinderen verzorgt. Het is heel gevarieerd hoe je die rol kunt invullen. Wat jij nu doet in jouw verhaal is dat je dat moederen ter discussie wilt stellen. Hoe moeten we ermee omgaan? Kan een man het ook? Ik denk dat een man heel veel kan overnemen. Iteke Weeda heeft eens gezegd: "De emancipatie van de vrouw is voltooid, wanneer de mannen ook kinderen kunnen baren". Dat is speels bedoeld, maar het betekent dat dan de gelijkheid tussen beiden is opgeheven.

Liesbeth: De vanzelfsprekende rol dat wanneer je een kind baart je vanzelfsprekend de moederrol hebt.

Marcel: Mannen kunnen heel veel overnemen, ook gevoelens tonen. Dat gaat hen nog wel moeilijk af tegen zo'n baby, denk ik. Daar heb ik zelf nog moeite mee.

Marloes: Ik vind het belangrijk om te benoemen dat mannen ook moederen. Dat staat voor mij totaal buiten kijf. Dat is geen discussie. Er zijn ook grootouders die moederen. Ik wil echt kijken naar die praktijk. Het is mooi wat je zegt over die waarden. De laatste keer dat Tine en ik samen waren dacht ik: hoe kom je nou aan aanknopingspunten in dit thema. Toen hebben we samen besproken: Wat hebben wij nodig van onze ouders en hoe doen wij het anders, hoe proberen wij beter te doen bij onze kinderen? Daar zitten die waarden in het voorbeeld dat je hebt gekregen of in de samenleving en hoe je zelf die waarden vormgeeft.

Op de reactie van *Suzanne* zegt Marloes:

Mijn casus gaat vooral over het begripdilemma. Ik ben nog niet zover dat ik ook een casus van een veranderpraktijk kan inbrengen, dus begrijp ik inderdaad dat het lastig is om mijn inbreng op het thema 'veranderen' toe te passen. Veranderen is hier ontwikkelen van een doel. Als je moederen zou losweken van vrouwengedrag, dan kun je juist bijdragen aan inclusiviteit. Het is belangrijk dat je het begrip moederen goed omschrijft en de omschrijving losweekt van vrouwengedrag.

Gerard: Dat is een pleidooi voor een open definitie, je wilt het niet fixeren. Dan denk ik aan de transdisciplinaire invalshoek. Dat je niet alleen vanuit een sociologisch oogpunt of een psychologisch oogpunt kijkt, maar bijvoorbeeld ook vanuit een natuurwetenschappelijk oogpunt. Een vrouw kan een kind baren, dragen, dat is ook een gegeven dat je niet weg kunt praten. Daarom vraag ik me af of je het toch ook niet interdisciplinair of breed moet definiëren, zelfs transdisciplinair. Dan wordt natuur, mens en maatschappij met elkaar verbonden. Ook economie en cultuur horen daarbij.

Anneke: Dat vraagt een heel ander denken. In China is het nu Chinees nieuwjaar. Alle kinderen gaan terug naar hun ouders om Chinees nieuwjaar te vieren. Maar de kleinkinderen wonen bij hun opa's en oma's. De opa's en oma's hebben daar de rol van het moederen op zich genomen. Ik heb een Chinese schoondochter die vooral door haar oma is opgevoed en verzorgd en ze moet nu haar eigen weg kiezen in het moederen. Dat is een worsteling. Zij en mijn zoon zijn nu gescheiden. Nu is aan ons ook de vraag gesteld of we behalve een dag nu ook een nacht willen oppassen. Dat betekent voor ons dat we een rol krijgen als een soort vader en moeder. Dat is toch anders dan oppassen. Aan dat soort dingen moet ik denken als ik jou zo hoor. Je moet oppassen dat je het ook niet te breed maakt. Dat soort dingen over maatschappij en economie kun je ook wel in meenemen.

Gerard: Dat speelt in China ook een grote economische rol.

Anneke: Zeker, want er is geen werk in de dorpen, mensen trekken naar de stad en laten hun kinderen bij de opa's en oma's. Als je in China bent, zie je ook dat als de school uitgaat al die kinderen door opa en oma worden opgehaald.

Gerard: Je kunt zeggen: Het wordt er complexer van, maar je kunt ook zeggen dat je meer samenhang krijgt, als je het oxymoron-denken ook toepast op zorg en zelfzorg. De vraag is of je het dan complexer maakt of juist eenvoudiger. Complexiteit zien kan leiden tot eenvoud. Naar mijn idee is dat geen tegenstelling. We zijn geneigd complexiteit te omschrijven als 'ingewikkeld'.

Liesbeth: We zijn in het westen heel erg gewend om te denken in 'gezinnetjes', terwijl in Afrika iedereen wel vier of vijf moeders heeft. Want je zit in een familie, alle zussen van je moeder zijn jouw moeder en die voelen zich ook moeder en ook verantwoordelijk.

Nelly: En die mogen dat ook zijn van de ouders.

Liesbeth: Zo heb je in elke cultuur een ander soort moederschap en andere waarden en normen.

Gerard: Daarom is het ook de cultuur van het moederschap heel interessant. Je zit in een heel complex samenspel.

Marloes: Het gaat ook heel erg over wie de moeder is.

Antoon: Het hangt wel steeds aan het moederschap. Je zegt steeds: Het gaat me niet om het moederschap, het gaat om de zorg, de care.

Marloes: Ja, het moederen.

Antoon: In zo'n dorp zie je dat vrouwen er een rol in hebben. Maar er wordt toch steeds in man-vrouw rollen gedacht. Terwijl ik jou in het begin hoorde zeggen dat je niet in die tegenstelling, in dat bipolaire denken terecht wilt komen. Ik wil juist zoeken naar waar care is bij alle betrokkenen. Moet het nog wel betrekking hebben op kinderen of is het maatschappelijke care?

Marloes: In eerste instantie dacht ik: het kunnen ook verplegers zijn, docenten, maar dan werd het toch te breed. Het gaat toch om de verhouding tot een kind dat afhankelijk is van jou. Op dit moment weet ik niet of ik het zo breed ga houden.

Liesbeth: Wat is essentieel voor de relatie tussen een volwassene en een kind?

Marcel: De Levita zei: Die kan bij een kind zijn ongemak wegnemen. Die persoon is belangrijk voor een kind,. Dat hoeft niet per se de moeder te zijn, hoewel die vaak wel een rol daarin speelt; het kan ook de vader zijn of een ouder zusje zijn. Of als de moeder bezig is met andere dingen, dan is er een andere opvoeder.

Suzanne: Ik denk vooral dat je een aantal keuzes moet maken. Er zijn heel veel dingen over tafel gekomen en dat kan je misschien helpen om die keuzes te maken.

Nelly: Dan gaat het om begrenzing en weten waarom je begrenst.

Gerard: Op het moment dat ik je hoor zeggen, dat je in eerste instantie wilt kiezen voor het privé domein als vertrekpunt, hoeft dat niet strijdig te zijn met een hele inclusieve brede omschrijving van moederen. Ik heb de indruk dat we twee dingen verwarren: Je kunt een heel breed begrip hanteren op een heel smal groepje mensen. Je moet ergens beginnen. Het brede begrip blijft belangrijk, maar je kunt inzoomen. Je moet grenzen benoemen, anders kom je niet verder. Je kunt beginnen met het privé domein en beschrijven wat je daaronder verstaat en vandaar kijken naar wat moederen in de praktijk inhoudt en wat men wenst. Dan heb je een beginpunt en je kunt ook vragen wat het moederen in het privé domein zegt over het publieke domein. Dat kun je als een volgende stap zien. Dat kan niet allemaal tegelijkertijd. Je kunt beginnen bij een of enkele personen en vragen stellen die te maken hebben met de handelingspraktijken, wat ze eronder verstaan en hoe ze dat vormgeven en wat hun waarden daarin zijn en vandaaruit je onderzoek verder opbouwen. Dan kun je steeds weer andere casussen in andere situaties en culturen erbij halen, zodat je o het laatste je bevindingen naar een brede groep kunt generaliseren.

Marloes: We willen inderdaad heel klein beginnen: Ik als ouder en zij als ouder van grotere kinderen, dat is ook weer anders. Als we een stap verder zijn, dan naar elders gaan kijken.

Gerard: Je hoeft niet alles vóóraf gedefinieerd te hebben.

Marloes: Ik vind dat idee van *open definitie* wel interessant. Hoe doe je dat?

Gerard: Het meest open is transdisciplinair, dat betekent dat je economisch, cultureel, sociaal psychologisch...dus van alle kanten kijkt. Transdisciplinair betekent ook altijd dat het overstijgend is en dat ook ieder individu telt. Dan krijg je dus dat spanningsveld tussen wat jij belangrijk vindt aan moederschap en wat er wordt geschreven.

Marcel: In de jaren '70 heb ik een keer een discussie gehad met mijn moeder. Ik was student en ik kwam thuis, er was een verjaardagsfeestje met allemaal tantes. Ik vertelde daar dat een crèche goed was voor kinderen. Vaak waren de gezinnen toen al kleiner en ik zei: dan komen ze met meer kinderen in aanraking en dat is goed voor hun ontwikkeling. Die tantes en ook mijn moeder (al wilde ze haar zoon niet helemaal afvallen) zeiden dat crèches er waren voor mensen die in een slechte economische situatie zaten. Zij brachten hun kinderen naar de crèche. Een goede moeder hield het kind zo lang mogelijk thuis om het te begeleiden. Ik hield een pleidooi dat het juist goed moeders was om kinderen die uitdaging te geven en speelmogelijkheden. Ik kreeg de wind van voren. Maar ik geloofde daarin. Zo zie je hoe die waarden een rol spelen en ik had andere waarden dan die tantes. Ik was een slechte opvoeder.

Liesbeth: Zo was ik ook altijd een slechte moeder: Je duwt ze maar in een crèche...

Gerard: Het thema dat IJsbrand inbracht: De ouder kan het moeders van opa en oma opvatten als het in bezit nemen van zijn of haar kind. Bij het 'in bezit nemen' spreken we van een houding van "Je bent *mijn* geliefde". Maar het kan ook een negatieve klank hebben en leiden tot verwennen en overbezorgd zijn. Dat zie je als het kind puber wordt. Daarbij moet ik denken aan het belang van verbinden *en* scheiden. Verbonden zijn en ook autonoom blijven. Voor mij is dat een belangrijk thema in het moederschap. Ik zou interessant vinden hoe mensen omgaan met dat spanningsveld tussen autonomie en verbondenheid.

IJsbrand: Ik kan nog een voorbeeld noemen uit wat er in ons gezin speelde. Mijn drie zussen zeiden altijd: wij hebben een hele goede moeder gehad, een moeder die heel goed voor ons zorgde. Mijn moeder is heel vroeg overleden. Ik vond dat helemaal niet. Ik had niets met mijn moeder. Daar waren zij boos over: Hoe kun je dat nou zeggen? Zij was toen net overleden. Later heb ik het er nog met mijn zussen over gehad. Mijn zussen hadden met mijn moeder te doen. Zij waren er voor mijn moeder. Maar mijn moeder was er echt niet voor hen. Toen konden ze mij beter begrijpen. Als het gaat over wensdenken, over loyaliteit, daar is veel over geschreven, bijvoorbeeld door Nagy en systeemtherapie over hoe loyaliteit en macht werkt. Dat hoor ik niet, maar in het moeders zit ook het grip willen hebben en houden op je kinderen. Dat wordt dan moeders genoemd en zorg voor je kinderen, maar daar zit soms iets heel dubbels in.

Nelly: Het keert zich ook om als kinderen volwassen worden en als ouder over hun kind gaan moeders.

Gerard: Jouw verhaal IJsbrand is interessant. Het klinkt hard als je zo over je moeder praat, maar ik denk dat er meer zachtheid zit in wat je zegt dan dat het lijkt.

IJsbrand: Ik ben naar de buurvrouw gelopen en ik begon te huilen toen ik als kind het bericht over haar sterven moest doorgeven. Ik heb gehuild omdat ik geen verdriet had. Ik vond het heel erg dat ik het niet erg vond dat mijn moeder overleden was. Zij merkte ook wel dat het mij wel aanging. Dat gaat me nog aan. Maar het klonk inderdaad toen hard voor mijn zussen. Die konden dat totaal niet begrijpen. Er bleken gevoeligheden te zijn die niet gezegd mochten worden.

Gerard: Dat heeft te maken met cultuur van moederschap. Dat herken ik ook.

IJsbrand: Ik vind dit een heel tricky onderwerp.

Suzanne: Moeders roept het gevaar op dat je een soort ideaalbeeld gaat krijgen van alle prachtige kanten van moeders, terwijl er allerlei negatieve dingen ook omheen zijn: Jouw verhaal, mijn verhaal, iedereen...

Gerard: Op zich is het heel interessant om dit soort verhalen eens naast elkaar te leggen. IJsbrand vertelt dit nu en je merkt dat heel veel dingen niet gezegd mogen worden. Als wij zo een ronde zouden doen, zou je al heel veel verhalen hebben.

Nelly: En onze vaders hadden we ook nog!

Marloes: Die andere verhalen zijn juist meer belicht om af te komen van het beeld van de ideale moeder.

Suzanne: Maar in de influencer-wereld vind ik dat het juist weer heel erg terugkomt van vrouwen die juist weer thuis willen blijven om voor hun kinderen te zorgen.

Gerard: En hoe verschijnt de moeder tegenwoordig in de reclame?

IJsbrand: De laatste tijd wordt bij huisartsen het münchhausen by proxy weer meer onder de aandacht gebracht, het idee dat moeders hun kind ziek maken en daar 24 uur per dag mee bezig zijn. Dan komt het voor de rechter en dan huilen, want het kind wordt afgenomen en er is veel strijd daaromheen. Nu gaat het over een vrouwelijke huisarts die daarvan wordt verdacht.

Nelly: Alles komt voor in verschillende gradaties.

Gerard: We zijn zo bezig met de inbreng van jou, Marloes, maar we zitten hier ook allemaal met onze ervaringen en kennis.

Nelly: Eén voor één hoor ik hier "Hou op!" zeggen.

Marcel: Bestaat er zoiets als een moederinstinct?

Anneke: Ik wil nog wel even schetsen wat ik gisteren tijdens onze oppasdag meemaakte. We komen altijd aan de avond vooraf aan en onze schoondochter zei dat zij voor de volgende dag een digitale tekencursus had besteld en zij was daar zelf bij. Het zou een tekenles van een half uur zijn. In het chinees kwam er een heel verhaal dat ik niet kon volgen. Ze moesten vlinders tekenen op een stuk papier. De juffrouw aan de andere kant van de lijn vertelde een kwartier lang over hoe een rups een pop werd en dan een vlinder. Toen moesten de kinderen van 5, 6 jaar in spiegelbeeld lijnen tekenen om een vlinder te tekenen. Ik heb het op de bank aangehoord en na een half uur was het pauze. Onze kleinzoon was even weg en gooide op een gegeven moment de iPad weg en zei: "Houd je bek!", tegen de juffrouw. Ik keek m'n schoondochter aan en zei: Het verbaast me ook eigenlijk niet dat hij in protest komt, opstaat en dit niet meer wil. Zij zei dat de eerste proefles heel anders was en de kinderen er meer in meegenomen werden. De les is iedere woensdag en duurt 40 weken lang. Ik heb geprobeerd uit te leggen dat ik juffrouw ben geweest op de kinderopvang en dat je heel veel verschillende methodes hebt waarbij kinderen heel erg worden gestimuleerd om hun creativiteit te ontwikkelen. Het mooie was wel dat zij op haar manier probeerde te moederen, omdat onze kleinzoon het zo leuk vindt om te tekenen. Zij wilde dat op deze manier stimuleren en dacht hierin te gaan investeren, ook in tijd, zodat hij op die manier zijn creativiteit kan ontwikkelen.

André: Zag ze dat zelf ook in?

Anneke: Ik voelde me op dat moment haar moeder. Ik ben niet mishandeld, maar ik had wel even een visioen van: eigenlijk is dit kindermishandeling. Onze kleinzoon moet ook op zaterdagochtend naar de Chinese les, 2,5 uur lang wordt hij gedrild en moet hij iedere dag huiswerk maken. Als ik dit vertel krijg ik kippenviel.

Suzanne: Maar in de Chinese cultuur is dit lijkt me wel gebruikelijk.

Anneke: Dit was een voorbeeld van moederen waarin heel veel verschillende aspecten zitten: het goed willen doen, waarden, investeren, cultuur.

Liesbeth: Als hij in China was grootgebracht dan werd het buurjongetje ook op die manier gedrield en dan weet je niet beter. Maar in Nederland gaat het bij het buurjongetje heel anders, dus het kind komt ook in een cultuurconflict.

Suzanne: Er worden hier natuurlijk ook heel veel kinderen voor de televisie of op iPad geparkeerd.

Nelly: En gedrield om een hoge cito-score te halen; alles komt voor.

Suzanne: Ik heb in mijn werkende leven veel met multi-probleemgezinnen gewerkt.

Marcel: Ouders zeggen bijvoorbeeld tegen hun kinderen je mag best huilen als je verdrietig bent, maar zodra de jongen op school komt, wordt hij daarmee als een zwak jongetje gezien en wordt daarmee gepest. Je moet als ouder in de opvoeding ook de waarden in de maatschappij enigszins meenemen. Maar hoever ga je erin? Het kan hen ook sterk maken dat ze gevoelens kunnen uiten en dat dat ook goed is. Maar je moet ook altijd met de maatschappij rekening houden.

Marloes: Je traint als het ware je kind om te kunnen leven in de maatschappij.

Tot slot reageert Marloes nog op de reactie van *Nelly:*

Bij moederen staat degene die moedert als actor centraal, waarbij de afstemming op degene die bemoedert wordt naar de achtergrond verdwijnt. Dat vond ik een mooie gedachte. Als je denkt aan het dragen en gedragen worden is dat constant zoeken naar een balans. Dat komt daar mooi in terug. Dat het begrip ook daarom lastig is.

Adviesronde

Marcel: Je begon met dragen en gedragen worden. De vraag die ik je zou willen stellen is: Kun je het moederen, het moederschap overdragen? Aan een man of aan anderen of is het erg gebonden aan een lijn met de moeder? Zoals in het voorbeeld dat je noemde, waarbij je moederhart blijkbaar zei "Kom maar bij mij liggen". Sommigen zeggen: Nee, je moet hem juist leren dat hij in zijn eigen bed te slapen, dat is een pedagogische reden. Is het moederen over te dragen?

Anneke: Vanuit mijn hart zou ik zeggen: Neem ook de rol in deze maatschappij van grootouders mee, want die rol in de verzorging is ook in Nederland heel groot. Er zijn heel veel opa's en oma's die oppassen en door heel Nederland crossen om voor die kleinkinderen te zorgen.

Antoon: Wie kan bij het kind z'n ongemak wegnemen? Dat leek even op care, maar ongemak wegnemen is niet het wapen voor al het ongemak dat er altijd is. Het is eigenlijk helemaal geen advies.

Nelly: Hoe verhoud je je tot ongemak?

Ijsbrand: Aandacht voor het dubbele dat er vaak aan moederschap zit door te vragen naar wat iemand die moedert erbij voelt, welke emoties, gevoelens er boven komen, in plaats van denken. Dat het soms wel heel moeilijk, een opgave is. Is er ruimte voor om dat te kunnen zeggen?

Suzanne: Na alles wat er gezegd is zou ik je adviseren je onderzoek te richten op die open definitie van wat moederen nu eigenlijk is en je bezig te houden met hoe je dat gaat onderzoeken. Je kan ieders mening vragen, je kan heel klein beginnen, je kan kunst erbij betrekken. Hoe ga ik dat nu uitvinden? Daar zou ik heel goed over nadenken.

Nelly: Wat hangt er veel mee samen. Ik zou inderdaad met een klein gebied beginnen, maar ook intergenerationeel erbij betrekken en ook jij als kind van je ouders. Hoe heb jij het

ervaren om bemoederd (of bevaderd) te worden en hoe zij het ervaren als jij je ouders bemoedert.

Liesbeth: Bij de vraag over het moederschap overdragen denk ik aan mijn eigen kinderen. Een is geadopteerd en de ander niet. Ik voel me voor beide kinderen moeder. Ze vragen me weleens: Je voelt zeker anders voor het kind dat je geadopteerd hebt? Dan denk ik: waar heb je het over? Dat is voor mij hetzelfde al ben ik niet de biologische moeder. Het kind heeft zelfs niet dezelfde kleur als ik. Je kunt echt zien dat we geen familie zijn. Moet je het kind zelf gedragen hebben om moedergevoelens te hebben? Onvoorwaardelijke liefde voor een ander hebben, waar zit dat dan in? Dat geldt ook voor homostellen, twee mannen die kinderen op willen voeden. Die hebben het kind niet gebaard, maar zijn wel in staat op een hele goede manier de kinderen op te voeden.

Nelly: Ik wil nog wat aanvullen. Ik heb - ook vanuit mijn professionele kant - wel gemerkt dat zodra ik de verantwoordelijkheid heb voor een kind, op een moment dat je de enige volwassene bent met een kind, dan doet vooral het verantwoordelijkheidsgevoel een appèl op het moederen. Dat herken ik ook in jouw verhaal Liesbeth, op het moment dat het aan jou is toegewezen dan ga je ervoor.

André: Ik was benieuwd naar de titel die er kwam. Ik kom terug op de waarde van zorgen en die vond ik ook terug in het social work. Mijn advies is om het breed te trekken en los te maken van het moederschap.

Gerard: Ik moest denken aan een foto die in mijn werkkamer hangt van een leeuwin met drie kleintjes (die ze strak omklemt) daar heb ik onder gezet: *Het geweld van de samenhang*. Dat is een onvoorwaardelijke bescherming van "Denk eraan, je blijft van m'n kinderen af!" Daarom: Het geweld van de samenhang. Het gaat om het beeld.

Ik heb jou, Marloes, een artikel toegestuurd van twee culturele waardenstelsels in de samenleving die op elkaar botsen, omdat ik intuïtief dacht: Hier botst het privédomein met het publieke domein. Daar zit ook een strijd tussen. Die waarden zijn niet een op een naar het publieke domein te vertalen en omgekeerd. Hoe zit het met het spanningsveld? In het algemeen zou ik in mijn onderzoek zoeken naar grenzen, waar houdt het op? We kunnen wel steeds meer onder het moederschap laten vallen, maar we kunnen ons ook afvragen waar ligt de grens? Door de grens te formuleren kun je iets duidelijker krijgen dan alleen maar grenzeloos te onderzoeken. In dat opzicht zou ik ook een grenzenstellende dialoog in het onderzoek toepassen.

Nelly: Dan wel beseffen wat je weglaat en niet meeneemt.

Gerard: Precies. Dan ga je verkennen tot de grens die je trekt en dan kun je ook de tegenstelling nog verkennen.

4. Afspraken vervolg

De volgende platformbijeenkomst is op donderdag 4 april 13:30 uur wederom in Zwolle. Dan staan twee nieuwe verandertrajecten centraal:

1. Complexiteit als innerlijke verdeeldheid, een casus van Ijsbrand
2. Transformatie in het sociaal domein, een casus van Suzanne